

فهرست

مقدمه	۱
۱. نظریه قیاس‌های شرطی ابن‌سینا	۱۱
۱. منطق جمله‌ها	۱۳
۲. سابقه تاریخی قیاس‌های شرطی	۱۷
۳. روش ابن‌سینا در تحویل شرطی به حملی	۲۳
۴. مورد مجاز تحویل شرطی به حملی	۳۶
۲. ابن‌سینا و تقدم در کشف فرمول‌های بوریدان و بارکن	۴۵
۱. پیش‌زمینه بحث در دوران معاصر	۴۷
۲. ملاحظات غیر صوری مقدماتی	۴۸
۳. نحو و دلالت‌شناسی م م م	۵۱
۴. پیش‌بینی‌های ابن‌سینا	۵۵
۵. تمایز میان جهت شیء و جهت جمله	۵۸
۳. تمایز وجوه سور و حمل در منطق سنتی اسلامی	۶۳
۱. مقدمه	۶۵
۲. وجوه حمل و سور	۶۶
۳. نقیض	۶۹
۴. عکس	۷۱
۵. قیاس	۷۴
۶. نتیجه‌گیری	۷۷

۴. آرای سهروردی در قیاس ۷۹
۱. مقدمه ۸۱
 ۲. نظریه قیاس سهروردی ۸۲
 ۳. شکل اول ۸۴
 ۴. شکل دوم ۸۵
 ۵. شکل سوم ۸۹
 ۶. دو ضرب دیگر ۹۴
 ۷. قیاس با مقدمه‌های جزئی ۹۵
 ۸. بحث ۹۷
 ۹. اصلاح بهبود روش سهروردی ۹۹
 ۱۰. نتیجه‌گیری ۹۹
۵. قیاس‌های موجه سهروردی ۱۰۳
۱. مقدمه ۱۰۵
 ۲. شکل اول ۱۰۷
 ۳. دیدگاه سهروردی درباره قیاس مناقشه‌انگیز ارسطو ۱۰۸
 ۴. شکل دوم ۱۱۱
 ۵. صورت توجیه‌شده قاعده دوم سهروردی ۱۱۳
 ۶. شکل سوم ۱۱۴
 ۷. نتیجه‌گیری ۱۱۷
۶. دلالت‌شناسی اسم‌های خاص و داستانی در آرای ابن سینا،
کریکی و اومبرتو اکو ۱۲۱
۱. مقدمه ۱۲۳
 ۲. اشیاء مادی ۱۲۳
 ۳. ابن سینا و نظریه علی اسم‌های خاص ۱۲۷
 ۴. نظر ابن سینا ۱۲۹
 ۵. اشیاء مجرد ۱۳۱
 ۶. اشیاء داستانی ۱۳۱
 ۷. اومبرتو اکو و نام‌های خاص ۱۳۴
 ۸. سابقه تاریخی دلالت‌شناسی نام‌های داستانی ۱۴۱

مقدمه

از سال ۱۳۶۱ که در دانشگاه‌ها و گروه‌های مختلف به تدریس منطق جدید پرداختم هر از گاهی به مناسبت موضوع به آثار منطق‌دانان سنتی فرهنگ اسلامی - ایرانی مراجعه می‌کردم. در این مراجعه‌های تازه دریافتم که اگرچه آن بزرگان زیر سلطهٔ منطق ارسطویی مانده بودند و مانند ابن سینا و پس از او کانت گمان می‌بردند چیز مهمی بر او نمی‌توان افزود، به نکته‌هایی دست یافته بودند که اهمیّت آنها را امروز درمی‌یابیم. دلیل آن هم این است که باید ابزاری نیرومندتر و موضعی مشرف بر منطق ارسطویی داشت تا بتوان اهمیت آن نکته‌ها و بصیرت‌ها را دریافت. برای مثال بدون آگاهی از منطق جدید نمی‌توان نظریهٔ ابن سینا در قیاس‌های شرطی را ارزیابی کرد یا به اهمیت تمایز آنچه ابن سینا وجه حمل و وجه سور نامیده و امروز به وجه *de re* و *de dicto* نامیده شده پی برد. ابن سینا، بنا به شواهد موجود، نخستین منطق‌دانی بود که با تأمل در زبان عربی که سابقهٔ چنین مفاهیمی را نداشت بدانها رسید. تمایز وجهی *de re* و *de dicto* و نیز کشف‌های دیگر ابن سینا از چنان اهمیتی در منطق موجهات برخوردارند که حذف آنها از این منطق آن را ناقص می‌کند. این موارد از آن بصیرت‌هایی است که اگر آثار منطق‌دانان سنتی خود را که مهم‌ترین آنان ایرانی هستند با همدلی بخوانیم نظیر آنها را فراوان می‌یابیم.

مقاله‌هایی که در این دفتر آمده بخشی است از پژوهش‌هایی که در طول سال‌ها در میراث منطقی بزرگان منطق سنتی خود کرده‌ام. مقاله‌ها که معرفی کوتاهی را از هر کدام در زیر می‌آورم به ترتیب انتشار در دو بخش فارسی و انگلیسی مرتب شده‌اند. از مقاله‌های فارسی پنج مقاله ترجمهٔ مقاله‌هایی است که در اصل به انگلیسی نوشته شده و در بخش انگلیسی

آورده شده با این توضیح که مقاله «نظریه قیاس‌های شرطی ابن سینا» تقریر مفصل‌تر مقاله زیر است:

«A Critical Examination of Ibn-Sina's Theory of Conditional Syllogism»

مقاله یازدهم هم در اصل به فارسی نوشته شده است.

۱. نظریه قیاس‌های شرطی ابن سینا

این مقاله به موضوعی می‌پردازد که به نظر من یکی از محدودیت‌های جدی منطق ارسطویی را نشان می‌دهد. ارسطو دریافته بود که قیاس‌هایی هست با مقدمه‌های شرطی که تحویل آنها به قیاس‌های حملی ناممکن است و در تحلیل اول وعده داده بود رساله‌ای در این مورد بنویسد اما ظاهراً حل این مشکل را به آیندگان سپرد. ابن سینا که اهمیت این قیاس‌ها را در ریاضیات و علوم دریافته بود، بنابر آنچه نوشته، برای این مشکل روشی پیدا می‌کند و آن را از ابداعات در منطق و افزوده خود بر آن می‌شمارد. در واقع این بخش همان بخش منطق جمله‌هاست در منطق جدید که ارسطو به آن نپرداخته بود. مبنای منطق ارسطو قضیه‌های مسور موضوع - محمولی است. ابن سینا هم، به شرحی که در این مقاله آمده، با مسور کردن ترکیب‌های شرطی به نوع خاصی از سور در واقع تعبیری موضوع - محمولی از آنها به دست می‌دهد تا بتواند احکام قیاس‌های حملی را به آنها تعمیم دهد. این مقاله شرح مستند و نسبتاً مفصلی از روش ابن سینا و ارزیابی آن است. مقاله زیر

«A Critical Examination of Ibn-Sina's Theory of Conditional Syllogism»

نخستین تقریر این مقاله است که در نروژ به دعوت دانشگاه اسلو در اوت ۱۹۹۱ ارائه شد و دو سال بعد تقریر مفصل‌تر آن به فارسی در مجله معارف، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۲، دوره دهم، شماره ۱، صص ۳-۲۰ منتشر شد و در بخش فارسی این دفتر آورده شده است.

۲. ابن سینا و تقدم در کشف فرمول‌های بوریدان و بارکن

این مقاله دربارهٔ چند کشف مهم منطقی ابن سیناست که از نیمهٔ دوم قرن بیستم تا امروز موضوع پژوهش‌های فراوانی بوده است. پیش از این به ارتباط این ابداع‌ها با منطق موجّهات اشاره کردم و خواننده را برای آگاهی دقیق به متن مقاله ارجاع می‌دهم. در اینجا به نکته‌ای تازه بسنده می‌کنم.

افتخار بزرگی است که قضیه یا نظریه‌ای به نام کسی ثبت شود. خانم روث بارکن (Ruth Barcan) که اخیراً درگذشت با کشف دو فرمول در ۱۹۴۶ که به «فرمول‌های بارکن» معروف شدند شهرتی فراگیر یافت و این پیش از دلالت‌شناسی موجّهات کریپکی بود. ابن سینا هم حدود هزار سال پیش (۱۰۳۷-۹۸۰ م.) به روش نحو‌شناسی نه تنها دو فرمول بارکن بلکه دو فرمول موسوم به بوریدان، فیلسوف و منطق‌دان فرانسوی قرن چهاردهم، و نیز تمایز *de re / de dicto* را کشف کرده بود. از این رو در این مقاله پیشنهاد کردم که برای ادای این دین، نام ابن سینا هم به نام بارکن افزوده شود. خوشبختانه پروفیسور تیموتی ویلیامسون (Timothy Williamson) در کتاب زیر به فرمول دو شرطی ابن سینا به همان صورت، و البته با نمادگذاری جدید، اشاره کرده و آن را به نام ابن سینا با علامت اختصاری (*Ibn-Sina's Principle*) "ISP" ثبت کرده است:

Modal Logic as Metaphysics, Oxford University Press, 2013, p.45.

این مقاله در همایش

«Logic in Tehran», The Workshop and Conference on Logic,
Algebra and Arithmetic, October 18-22, 2003

ارائه شد و در مجموعهٔ زیر به چاپ رسید:

Lecture Notes in Logic, 26. The Association for Symbolic
Logic, eds: Ali Enayat, Iraj Kalantary, Mojtaba Moniri,
2006, pp.248-255.

۳. تمایز وجوه سور (*De dicto*) و حمل (*De re*) در منطق

سنتی اسلامی

این مقاله به موضوعی دقیق و مهم در منطق موجهات می‌پردازد. منطق قدیم با تکیه آزادانه به زبان طبیعی ابهام‌هایی در دامنه و محل سورها و ادات‌های وجهی و حتی محل ادات‌های ساده منطق پدید می‌آورد. در جمله‌هایی مانند «ضرورتاً هر الف، ب است»؛ «هر الف ضرورتاً ب است» و «هر الف، ب است ضرورتاً» اغلب معلوم نیست ادات وجهی «ضرورت» مربوط به تمام جمله است یا به محمول آن. دشواری هنگامی پیچیده‌تر می‌شود که قضیه کلی را به صورت شرطی بنویسیم:

هر چیز (اگر آن چیز الف باشد، آن چیز ب است).

در این شکل که شکل منطقی «هر الف ب است» ادات وجهی می‌تواند پیش از سور «هر چیز»، پس از آن و پیش از ترکیب شرطی، پیش از مقدم ترکیب شرطی یا پیش از تالی آن نهاده شود یا پس از ترکیب شرطی. در شکل ساده‌تر اول هم دیدیم که برای آن سه محل می‌توان در نظر گرفت. بعضی از مخالفت‌های منطق‌دانان سنتی ما با یکدیگر مربوط به خلط میان محل این ادات است. در واقع اختلافی در کار نیست. هر یک به محلی از ادات نظر دارد متفاوت با محل دیگری. آن اختلاف میان ابن سینا و بسیاری دیگر در عکس سالبه کلیه ضروریه از این اختلاط پیش آمده است. در این مقاله کوشش کرده‌ایم محل غالب ادات‌های وجهی را معلوم کنیم.

این مقاله ترجمه

«*De re and De dicto in Islamic Traditional Logic*»

است. اصل مقاله در همایش زیر ارائه شد:

Logic and Philosophical Logic, Traditional and Modern,
The Iranian Institute of Philosophy, Nov. 2010.

و در مجله زیر چاپ شد:

*Sophia Prennis, The Journal of Sapiential Wisdom and
Philosophy, The Iranian Institute of Philosophy, with
collaboration of the Iranian Philosophical Society,
vol. 2, no. 2, 2010, pp. 5-19.*

۴. آرای سهروردی در قیاس

معروف است که شهاب‌الدین سهروردی (۵۸۷ - ۵۴۹ ق / ۱۱۹۱ - ۱۱۵۴ م) در حکمة‌الاشراق منطقی مقابل منطق ارسطویی آورده است. اما واقع این است که محصول کار او ساده‌سازی منطق و پرهیز از مباحثی بوده که زائد می‌دانسته است. سهروردی این کار را در دو مرحله انجام می‌دهد. در مرحله اول قضیه‌های جزیی را به کلی و سالبه‌های کلی را هم به موجب کلی تبدیل می‌کند. آنگاه به پیروی از ابن سینا اشکال قیاس را محدود به سه شکل کرده، شرط انتاج هر شکل را به شرحی که در مقاله آمده، بیان می‌کند. این بخش غیروجهی منطق سهروردی است که در این مقاله به تفصیل شرح داده‌ایم. اینکه آیا برای هر سالب کلی می‌توان قضیه موجب کلی معادل آن یافت یا هر قضیه جزیی می‌تواند معادل قضیه‌ای کلی باشد بحثی است که پس از شناختن درست روش سهروردی باید بدان پرداخت. من در این مقاله کوشش کرده‌ام تا ضمن وفادار ماندن به متن حکمة‌الاشراق معادل صوری این بخش از منطق سهروردی را به دست دهم و زمینه را برای بخش بعدی آماده کنم. اصل انگلیسی مقاله با عنوان «Suhrawardi on Syllogism» در مجله زیر چاپ رسید:

*Sophia Prennis, The Journal of Sapiential Wisdom and
Philosophy, The Iranian Institute of Philosophy, with
collaboration of the Iranian Philosophical Society, 2011.*

و ترجمه فارسی آن در مجله زیر چاپ شد:

«متافیزیک»، مجله دانشکده ادبیات و علوم و انسانی، دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۹، دوره جدید، سال دوم، شماره ۷ و ۸، صص. ۱-۱۰.

۵. قیاس‌های موجه سهروردی

منطق سهروردی در بنیاد وجهی است. به نظر او اگر محمولی برای موضوعی ضروری یا ممکن یا ممتنع باشد ضرورتاً ضروری یا ممکن یا ممتنع است. از این رو قضیه‌های موجب کلی او به دو وجه *de re* و *de dicto* موجه می‌شوند و این درستی استنتاج‌های او را به نحو صوری تضمین می‌کند. در این مقاله این موضوع به تفصیل لازم بحث شده و نیز درستی بعضی قیاس‌های موجه ابن سینا که مورد ردّ و انکار بعضی منطق‌دانان پس از او بود نشان داده شده است.

این مقاله ترجمه «Suhrawardi on Modal Syllogism» است و در مجموعه زیر به چاپ رسیده است:

«سهروردی پژوهی»، به کوشش علی اوجبی، تهران، خانه کتاب، بهمن

۱۳۹۳، صص. ۲۶۹-۲۷۷.

و اصل مقاله در مجله زیر:

Sophia Prennis, The Journal of Sapiential Wisdom and Philosophy, The Iranian Institute of Philosophy, with collaboration of the Iranian Philosophical Society, vol. 9, no.1, 2010, pp. 5-18.

۶. دلالت‌شناسی اسم‌های خاص و داستانی در آرای ابن سینا،

کرییکی و اومبرتو اکو

اومبرتو اکو فیلسوف و نویسنده ایتالیایی در کتاب اخیر خود: *Confessions of a Young Novelist* در فصل نسبتاً بلندی به شخصیت‌های داستانی و هستان‌شناسی (ontology) آنها پرداخته است. بحث چگونگی

وجود هویت‌های داستانی و تخیلی به خصوص سخنرانی‌های سول کریپکی در ۱۹۷۰ و تفاوتی که میان نام‌های خاص واقعی و وصف‌های مشخص آنها نهاد و نیز سخنرانی‌های بعدی او در باب نام‌های افسانه‌ای، موضوع نوشته‌های انبوه در فلسفهٔ زبان قرار گرفت، موضوعی که هم‌چنان ادامه دارد. آنچه مرا به نوشتن این مقاله و ارزیابی نظر اومبرتو اکو ترغیب کرد یافتن بخشی بود در الهیات ابن سینا که در آن نه تنها تمایز نام خاص و وصف خاص، بلکه به وضوح نظریهٔ علی اسامی خاص منسوب به کریپکی هم طرح شده بود. نکتهٔ مهم در نوشتهٔ ابن سینا این است که او هم مانند فیلسوفان تحلیلی نظریهٔ خود را با تأمل در زبان طبیعی آغاز می‌کند نه مانند متافیزیک ارسطو از جوهر.

در پایان لازم است به چند نکته اشاره کنم:

- الف) در پایان آخرین فصل متن ابن سینا در دلالت شناسی اسامی خاص با ترجمهٔ انگلیسی آن آورده شده است.
- ب) متن مقاله‌ها با زبانی و در مواردی تکمیل یا اصلاح شده‌اند.
- پ) مطالب هر کدام از این مقاله‌ها سال‌ها پیش از مکتوب شدن و به چاپ رسیدن موضوع تدریس من در کلاس‌ها بوده است و تا آنجا که می‌دانم هر مقاله در زمان خود گام اول یا نظر تازهٔ اول در نوع خود بوده است.

از اینکه پژوهشگران جوان ما بدین مباحث علاقه‌مند شده‌اند و آثار باارزشی در نقد این مقاله‌ها یا طرح مباحث تازهٔ دیگر پدید آورده‌اند بسیار خرسندم. بازگشت نقادانه به میراث گرانبهای منطق‌دانان سنتی ما که اغلب هم ایرانی هستند کاری است که اهمیت آن را روز به روز بیشتر درمی‌یابم.

مقاله‌ها به دلیل پیوستگی مطالب در کتابی با شش فصل تنظیم شده‌اند و در آخر هر فصل از استادانی که مشوق یا راهنمای من بوده‌اند سپاسگزاری کرده‌ام. در اینجا می‌خواهم به خصوص از پروفیسور ایرج کلانتری و نیز دکتر حسین معصومی همدانی که همیشه در کارها یاور من بوده است دوباره تشکر کنم.

از آقای دکتر بهرام اسدیان مترجم مقاله ۲ و خانم صدیقه قیومی مترجم مقاله‌های ۳ و ۴ و دکتر مهدی عظیمی مترجم مقاله ۵ که زحمت ترجمه مقاله‌ها را به فارسی تقبل کردند و نیز همکاری دکتر هاشم قربانی و دکتر محمدجواد اسماعیلی و آقای کیخسرو شاپوری و آقای پویا دارابی که در چاپ و نظارت بر جنبه‌های فنی آن همکاری کردند صمیمانه سپاسگزارم.

امیدوارم خوانندگان فرهیخته اگر لغزشی در کار من دیدند به دیده اغماض ننگرند و خطاپوشی نکنند که همه چیز را همگان دانند.

این کتاب با همکاری مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه و انتشارات هرمس به چاپ رسید. در اینجا به خصوص از مهندس لطف‌الله ساغروانی که امکانات فنی خود را در چاپ کتاب سخاوتمندانه با پشتیبانی فرهنگ معاصر در اختیار نهادند صمیمانه تشکر می‌کنم.

ضیاء موحد

تیر ۱۳۹۴